

GEWELDDADIGE TAFERELEN

GEWELDDADIGE TAFERELEN

Oratie uitgesproken door
Marieke Liem
bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Sociale Veerkracht en Veiligheid
met als leeropdracht Veiligheid en Interventies
aan de Universiteit Leiden
op 30 mei 2022

Published, sold and distributed by Eleven

P.O. Box 85576

2508 CG The Hague

The Netherlands

Tel.: +31 70 33 070 33

Fax: +31 70 33 070 30

e-mail: sales@elevenpub.nl

www.elevenpub.com

Sold and distributed in USA and Canada

Independent Publishers Group

814 N. Franklin Street

Chicago, IL 60610, USA

Order Placement: +1 800 888 4741

Fax: +1 312 337 5985

orders@ipgbook.com

www.ipgbook.com

Eleven is an imprint of Boom uitgevers Den Haag.

Cover design and layout: Textcetera, The Hague

ISBN 978-94-6236-288-8

ISBN 978-90-5189-883-5 (E-book)

© 2022 M. Liem | Eleven

This publication is protected by international copyright law.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Wij moordonderzoekers¹ vormen een heel klein deel van de academische wereld. Wanneer we de academische wereld zouden gelijkstellen aan de mondiale wereld, zouden we Liechtenstein zijn. Maar zonder het geld. Ik denk dat dit een van de redenen is waarom wij, als moordonderzoekers, de aandacht vragen voor het belang van fataal geweld als indicator voor andere maatschappelijke problemen, waarvan criminaliteit er een is. Moord, zo zouden we stellen, moet worden gezien als een topje van de ijsberg van onderliggend crimineel gedrag. Moord zou dus kunnen worden gezien als een extreme uiting van crimineel gedrag: de ultieme misdaad. En door moord beter te begrijpen, zouden we andere soorten misdrijven beter kunnen begrijpen en uiteindelijk beter in staat zijn gewelddadige misdrijven te voorkomen.

In de komende 45 minuten neem ik jullie graag mee op een wandeling door een ijzig landschap vol metaforische ijsbergen. Een denkbeeldige rondreis in Antarctica, zo je wilt, met enkele ijzige punten en toppen die eruit springen, waar de enorme massa's van deze ijsbergen zijn bedekt onder sneeuw, of zweven onder water. En tijdens deze tour wil ik graag nader stilstaan bij de ijsbergen die ons pad kruisen: ijsbergen in veel verschillende vormen en maten. Tijdens deze wandeling wil ik eerst onderzoeken of het moorddadige topje van de ijsberg gemaakt is van hetzelfde ijs als de delen die verborgen zijn onder sneeuw of water. Daarnaast zou ik de vraag willen stellen in hoeverre onze ijsberg eigenlijk uniek is – of dat er andere ijsbergen in ons ijzige, besneeuwde landschap zijn die lijken op onze moorddadige ijsberg. Ten derde en tot slot, wil ik deze ijsbergmetafoor toepassen op individueel niveau: bestaan ijsmonsters echt, of smelten ze in onze handen zodra we er een proberen te vangen?

1 In internationaal onderzoek naar dodelijk geweld hanteren we de sociaal-maatschappelijke term 'homicide'. Het Nederlands kent deze term echter niet. In het Nederlands wordt daarentegen vaak gebruik gemaakt van de juridische termen 'moord' en 'doodslag'. Om het leesgemak te vergroten, spreek ik in deze tekst gemakshalve van 'moord' en 'moordonderzoek', in acht nemende dat ik hierbij verwijs naar het sociaal-maatschappelijke fenomeen 'homicide'.

HET TOPJE VAN DE IJSBERG

Moord wordt over het algemeen beschouwd als het ernstigste misdrijf, de meest gewelddadige vorm van criminaliteit, met uiteraard ernstigste gevolgen voor het slachtoffer (Smit *et al.*, 2012) en de nabestaanden. Moord vormt volgens deze redenering het ‘topje van de ijsberg’ van de onderliggende criminaliteit. Deze metafoor heeft ten minste vier implicaties: in de eerste plaats dat moord en andere vormen van criminaliteit deel uitmaken van dezelfde ijsberg; dat ze van hetzelfde soort ijs zijn gemaakt. Moord is tenslotte een crimineel vergrijp. Een tweede implicatie is dat moord op het topje van de ijsberg staat, als ernstigste vorm van criminaliteit. Hier wordt moord beschouwd als het eindresultaat van minder ernstige vormen van criminaliteit, zoals overvallen, verkrachtingen en diefstallen (Ouimet & Tremblay, 1996). Simpel gezegd, hoe meer overvallen, verkrachtingen en diefstallen, hoe meer moorden er zijn (Ouimet & Montmagny-Grenier, 2014). Met andere woorden, hoe hoger de prevalentie van mildere vormen van criminaliteit, hoe hoger het aantal moorden en vice versa. In deze redenering wordt de moordratio (dat het aantal moorden per 100.000 inwoners weergeeft) vaak gebruikt als indicator voor het niveau van geweld in een bepaald gebied of tijdsbestek (Nivette, 2011): als een topje van de ijsberg. Ten derde impliceert de vorm van de ijsberg dat de bovenkant kleiner is dan de enorme hoeveelheid criminaliteit aan de onderkant van de ijsberg. En, tot slot, dat moord de meetbare top is van een veel grotere ijsberg die niet wordt waargenomen omdat deze zich onder water of onder de sneeuw bevindt. Vanuit dit perspectief heeft het gebruik van moorddata een praktische reden, aangezien moorden worden beschouwd als het meest betrouwbaar gemeten van alle misdaden (Oberwittler, 2019; Pridemore, 2005). Hier is de veronderstelling dat verschillende vormen van criminaliteit waarschijnlijk een gemeenschappelijke reeks oorzaken hebben en dat politiepraktijken voor het registreren van criminaliteit veel minder van invloed zijn op fatale misdrijven, zoals moord, dan op niet-fatale misdrijven (O’Brien, 1996). Moorden laten, in tegenstelling tot andere misdrijven, een lichaam achter, waardoor dit soort gebeurtenissen beter zichtbaar en detecteerbaar worden door de autoriteiten (Oberwittler, 2019; Ouimet & Montmagny-Grenier, 2014), ongeacht trends in rapportage (Neapolitan, 1997). Andere categorieën internationale misdaadgegevens zouden aanzienlijke validiteitsproblemen hebben (Neapolitan, 1997). Om een paar voorbeelden te noemen: geweldsmisdrijven worden in verschillende landen niet op dezelfde manier gedefinieerd en de politie hanteert ook niet dezelfde drempels van mate van ernst bij de classificatie van geweldsdelicten in verschillende landen (Zimring & Hawkins, 1997). Meer in het algemeen bezien, zoals De Haan (2008) heeft opgemerkt, is de term ‘geweld’ glibberig, omdat deze een enorm en vaak veranderend scala aan gedragingen, situaties en relaties dekt. Geweld is ook een sociaal geconstrueerd begrip en gevoelens over wat geweld is veranderen onder invloed van

sociale, historische en culturele ontwikkelingen (Morris, 2017). Geweld is, kortom, een omstreden begrip (Achterhuis, 2008; De Haan, 2008). Tegen deze achtergrond wordt aangenomen dat moorddata een grotere externe validiteit hebben in vergelijking met andere vormen van geweld en andere vormen van misdaad (Andersson & Kazemian, 2017). Dit wordt herhaald door VN-organisaties zoals de United Nations Office for Drugs and Crime (UNODC), die benadrukken dat ‘moord een daad is die vrijwel universeel wordt veroordeeld’ en ‘door de dodelijke afloop ervan, is moord bijzonder vatbaar voor temporele (longitudinale) en cross-sectionele (geografische) vergelijkingen’ (UNODC 2019, p. 7). Kortom, er wordt veel vertrouwen gesteld in moorddata als indicator voor onderliggende criminaliteit – dusdanig veel dat wetenschappers die deze gegevens gebruiken dit doen in de overtuiging dat het de processen en dynamiek van onderliggend geweld weerspiegelt (Andersson & Kazemian, 2017; Lauritsen *et al.*, 2016; UNODC 2019).

Ik heb dit ook herhaaldelijk betoogd: dat moord het meetbare topje is van een veel grotere ijsberg van geweld en dat moordsituaties vergelijkbaar zijn met normale conflictsituaties (Levi, 1980), met als enige verschil dat ze dodelijk zijn geëindigd. Net als andere wetenschappers heb ik betoogd dat als we deze extreme uitkomst nader bekijken, we het onzichtbare deel van de misdaadijsberg een beetje beter gaan begrijpen. En sinds kort begin ik aan mezelf te twijfelen. Is dit wel zo? Moord, zoals ik al eerder heb besproken, is meetbaar, ja. Maar hoe zit het met geweld? Zelfs onder wetenschappers is er geen overeenstemming over wat geweld precies is (De Haan, 2008). En om de zaken nog ingewikkelder te maken, verandert de notie van wat we onder geweld verstaan in de loop van de tijd (zie Kivivuori, 2014 voor een diepgaande discussie). Dit leidt tot de centrale onderzoeksvraag van mijn meest recente onderzoek, namelijk in hoeverre kan moord worden beschouwd als de gewelddadige ‘top van de ijsberg’ van onderliggende geweldsmisdrijven? Of, breder, nog, van onderliggend crimineel gedrag?

We kunnen deze vraag conceptueel, theoretisch en empirisch benaderen. Als we onze ijsberganalogie nemen, zouden moord en criminaliteit in de tijd gerelateerd zijn, zodat criminaliteitstrends zich op dezelfde manier zouden ontwikkelen als moordtrends en vice versa: als we bijvoorbeeld een piek in moordtrends zien, zouden we ook een piek verwachten in de algehele criminaliteitscijfers. Evenzo zouden moord en criminaliteit geografisch clusteren, zodat een regio of buurt met hoge moordcijfers ook hoge criminaliteitscijfers laat zien. En tot slot, op individueel niveau, volgens de ijsberganalogie, zouden daders van moord een dergelijk delict plegen op het hoogtepunt van hun criminele carrière, voorafgegaan door kleinere delicten, geleidelijk op de ijsberg opklimmend en de misdaad der misdaden plegen.

Deze conceptuele verbanden kunnen verder theoretisch worden benaderd. Ook hier wordt moord beschouwd als slechts een ander type criminaliteit, dat – simpel gezegd – kan worden verklaard door dezelfde criminologische theorieën die worden

gebruikt om andere vormen van misdaad te verklaren. Er is betoogd (zie Tittle, 2009) dat de criminologische theoretische gereedschapskist volledig is toegerust om moorddadig geweld te verklaren, door gebruik te maken van elementen als zelfbeheersing, sociaal leren, *strain*, sociale integratie enzovoort. Vanuit dit oogpunt hebben we geen speciale geweldstheorie nodig – geweld kan worden verklaard door dezelfde criminologische theorieën als de meer algemene criminele gedragingen. Hoewel klassieke criminologische theorieën geen specifieke uitspraken doen over geweld en fataal geweld, als we de ijsberganalogie nemen, vormen daders van moord het topje van de ijsberg van alle criminele delinquenten en worden ze dus impliciet beschouwd als de groep met de meeste en meest extreme risicofactoren (Suonpää, 2021). Vanuit het perspectief van de *strain* theorie (Agnew, 1992, 2001; Merton 1968) zouden daders van moord bijvoorbeeld degenen zijn die meer negatieve en minder positieve stimuli zouden ervaren in vergelijking met andere daders; vanuit een sociaal leerperspectief (Bandura 1969), zouden ze zijn blootgesteld aan meer gewelddadige ervaringen dan enige andere dader. En volgens dezelfde logica zouden daders van moord de hoogste mate van sociale desintegratie ervaren (Junger-Tas, 2001) in vergelijking met andere daders; vanuit een levensloopperspectief (Laub & Sampson 1993; Sampson & Laub 1995) zouden ze het meest uitgebreide strafblad, de meest ongunstige familieachtergronden en de grootste mate van sociale achterstand hebben. En vanuit het gezichtspunt van zelfcontrole (Gottfredson & Hirschi 1990) zouden daders van moord de meest impulsieve daders zijn. Evenzo kunnen we de ijsberganalogie toepassen op wijk- of landniveau, waarbij dezelfde redenering van toepassing is: met meer *strain*, meer deprivatie, enzovoort, zouden we hogere moordcijfers waarnemen. Vanuit deze conceptuele en theoretische perspectieven wordt moord gereduceerd² tot een type crimineel gedrag dat moet worden verklaard door dezelfde gemeenschappelijke logica als andere vormen van criminaliteit.

Nu waarschuwde Sir Arthur Conan Doyle ons via zijn personage Sherlock Holmes (1930 | 2009, p. 163) bijna een eeuw geleden al: ‘Het is een kapitale fout om te theoretiseren voordat men data heeft. Ongemerkt begint men feiten te verdraaien zodat ze bij theorieën passen, in plaats van theorieën die bij de feiten passen.’ Wat vertellen de data ons dan? De belangrijkste conclusie is dat de bestaande data rommelig zijn: in bestaand onderzoek worden verschillende analyse-eenheden gebruikt, verschillende definities, verschillende regio’s en verschillende tijdspannes. Maar voor zover we kunnen spreken van een verband tussen moord en criminaliteit, vonden we de meest consistente verbanden tussen moord en geweldsmisdrijven, zoals aanrandingen, verkrachtingen en overvallen en activiteit op de drugsmarkt. We hebben geen sterk bewijs gevonden voor

2 In haar recente oratie waarschuwde Janine Janssen (2021) recent voor de risico’s die gepaard gaan met het reduceren van complexiteit tot een enkele eenheid – zeker wanneer het geweld betreft.

een relatie met niet-gewelddadige criminaliteit zoals vermogensdelicten (Van Breen *et al.*, te verschijnen). Op individueel niveau wijzen de bevindingen ook in die richting: dat moordenaars niet zo uniek zijn in vergelijking met andere geweldplegers. Onderzoek laat zien dat de populatie moordenaars niet noodzakelijkerwijs bestaat uit de meest misdaadgevoelige of benadeelde personen. In plaats daarvan lijken de levenspaden van moordenaars nogal te lijken op diegenen die niet-dodelijk geweld plegen (Suonpää, 2021).

Wat kunnen we hieruit opmaken? Ik geloof in ieder geval twee dingen: namelijk dat Doyle gelijk had en dat we eerst naar data moeten kijken. Omdat bestaande data rommelig en moeilijk te vergelijken zijn, ben ik van plan de komende jaren een groot deel van mijn onderzoeksagenda te besteden aan het verzamelen van onze *eigen* data, dat wil zeggen Europese data. Net als op andere gebieden wordt moordonderzoek sterk gedomineerd door Amerikaans onderzoek (Liem 2013; 2017; 2021). En afgezien van een andere sociaal-culturele en politieke achtergrond, onderscheidt de VS zich van Europa door de beschikbaarheid en het bezit van vuurwapens. Door vuurwapens is de kans groter dat gewelddadig gedrag leidt tot dodelijk geweld en de beschikbaarheid van vuurwapens vergroot de bereidheid om ze te gebruiken. En juist dit element kan onze bevindingen vertroebelen. De hoge moordratio in de VS, bijvoorbeeld, kan worden verklaard door de hoge prevalentie van vuurwapens in particulier bezit en de bereidheid van hun eigenaren om ze te gebruiken, in plaats van door algemene criminaliteitscijfers (Zimring & Hawkins, 1997). Dit gegeven roept ons Europese moordonderzoekers op om op te staan en deel te nemen aan het debat – met Europese gegevens.

Ten tweede, en ik ben het misschien oneens met andere criminologen hier (Tittle, 2009), is dat we wellicht niet genoeg hulpmiddelen in onze criminologische gereedschapskist hebben om onze onderzoeksdata goed te kunnen duiden. Het gevolg is dat we misschien naar de winkel moeten om nieuw gereedschap te halen, of, beter nog, in deze tijd van de deeleconomie, tools moeten lenen van collega-disciplines. Dit omvat archeologie, filosofie, pedagogiek, psychologie, en rechten, om er maar een paar te noemen. Tegen deze achtergrond voel ik me vereerd en enthousiast om deze vraag te benaderen binnen ons interdisciplinair Stimuleringsprogramma Sociale Veerkracht en Veiligheid, door te leren van inspirerende collega's en tools te lenen uit hun vakgebied, van hun expertise. Ik ben ervan overtuigd dat we, door dergelijk lateraal denken te integreren, een grotere kans maken om significante stappen te maken bij onze beklimmingsen in ons spreekwoordelijke ijzige landschap.

Nu we naar het topje van de ijsberg zijn gewandeld, denk ik dat het redelijk is om tussentijds te concluderen dat het moorddadige topje van de ijsberg misschien niet van dezelfde ijskristallen is gemaakt als de verborgen delen. Ook kunnen de ijskristallen van elkaar verschillen: sommige moorden betreffen partnerdodingen, andere zijn drugsgerelateerde moorden, weer andere kinderdodingen, seksuele dodingen, roofmoorden, enzovoort. Kortom, misschien moeten we ons gesimplificeerde model opnieuw bekijken. Maar laten we, nu we hier boven zijn, op dit uitzichtpunt, uitkijken over het ijzige landschap, naar talloze andere ijsbergen om ons heen.

WELKE IJSBERG?

Als we vanaf onze eigen ijsberg over dit uitgestrekte landschap kijken, is een van de opkomende vragen, of wij, als moordonderzoekers, niet op het verkeerde spoor zitten. Met andere woorden, moeten we, om de onderliggende dynamiek van moord beter te begrijpen, niet uitzoomen en beoordelen in hoeverre dit fenomeen samenhangt met andere vormen van schadelijk gedrag die buiten de reikwijdte van crimineel geweld vallen? Kortom, in plaats van het antwoord te vinden in onze eigen criminele ijsberg, of in onze eigen microkosmos, zouden we onze focus moeten verbreden en moeten onderzoeken in hoeverre moord samenhangt met andere nadelige gezondheidseffecten en in hoeverre ze worden veroorzaakt door een gemeenschappelijke reeks van fundamentele oorzaken. Moord kan dan worden gezien als een van de vele ijsbergen van schadelijk gedrag, allemaal ijsbergen die rusten op een onderliggende ijslaag van ernstige sociale problematiek. Daarbij moeten we moord beschouwen als een sociaal probleem, een gedragsprobleem, in plaats van als slechts een crimineel probleem – dat wil zeggen, als een probleem dat verband kan houden met andere vormen van schadelijk gedrag. Hierbij valt te denken aan, om er maar een paar te noemen, suïcide, alcoholisme, problematisch drugsgebruik en ander risicovol gedrag. Net als bij deze gedragingen, die worden bestudeerd in het domein van de volksgezondheid, zou ik willen pleiten voor het bestuderen van moord langs deze lijnen. Dit houdt in dat we kijken naar de omgeving en karakteristieken van het sociale landschap om te bepalen of bepaalde kenmerken gelijktijdig voorkomen of voorafgaan aan fataal geweld (Smith *et al.*, 2021). Recente studies suggereren dat buurten met een relatief hoog aandeel gezonde personen minder criminaliteit ervaren (Heckman *et al.*, 2013; Otsu & Yuen, 2020). Ook worden meer tweeoudergezinnen en meer sociale cohesie in een buurt geassocieerd met minder criminaliteit (Sampson 1987; Sampson & Groves, 1989). Omgekeerd zijn buurten met hoge percentages alcoholmisbruik, depressie en angstsymptomen in verband gebracht met een hoge criminaliteitscijfers (Smith *et al.*, 2021). Hierbij moet ik wel opmerken dat veel van deze observaties circulair van aard kunnen zijn: mensen met een betere gezondheid wonen meestal in meer welvarende gebieden – gebieden die over het algemeen weinig criminaliteit kennen. Ik zeg ook niet dat de bovengenoemde psychische problematiek misdaad veroorzaakt, maar eerder dat dit indicatoren kunnen zijn van dezelfde verschijnselen. Vooral op het gebied van moord is er tot nu toe weinig onderzoek gedaan langs deze lijnen. Onlangs hebben we een aantal eerste stappen gezet in het vergelijken van moord met andere vormen van schadelijk of risicovol gedrag in Nederland en correlaties gevonden tussen de moordratio, tienerzwangerschappen en drugsmisbruik, de laatste twee factoren als een proxy voor risicovol gedrag (Van Breen & Liem, te verschijnen). Wat we, kortom, lijken te observeren, zijn niet de directe effec-

ten van dit gedrag, maar eerder dat deze schadelijke gedragingen samen clusteren – mogelijk veroorzaakt door dezelfde onderliggende stressoren.

Dit idee is, vreemd genoeg, helemaal niet nieuw. Misschien wel het bekendste type schadelijke gedrag van onze tijd is zelfdoding. Het idee dat zelfdoding en doding aan elkaar gerelateerd zijn, is terug te voeren naar Augustinus, die zelfdoding tot zelfmoord (moord op het zelf) bestempelde en daarom door de kerk werd verboden. De overeenkomsten tussen de twee gedragingen bleven bestaan voor negentiende-eeuwse geleerden zoals Tissot (Bills & Li, 2005), die zelfdoding begrepen als een directe reactie op grotere maatschappelijke problemen van die tijd. Volgens Tissot hebben doding en zelfdoding een gemeenschappelijke etiologie (abnormaal gedrag), resultaat (dood) en methode (door eigen of andermans handen). Rond het einde van de negentiende eeuw distilleerden Italiaanse criminologen zoals Morselli (1897) en Ferri (1882) een ‘dubbele wet’ of ‘wet van inversie’ (vgl. Unnithan & Whitt, 1992), waarin het idee centraal staat dat doding en zelfdoding beide voortkomen uit onderliggende maatschappelijke problematiek. Volgens deze wet kan agressie naar binnen gericht zijn – in de vorm van zelfdoding – of naar buiten gericht – in de vorm van doding, of moord.³

Deze zeer willekeurige selectie van schadelijke gedragingen zou suggereren dat er specifieke verbanden tussen deze gedragingen zijn en verhoogt de mogelijkheid van het bestaan van gemeenschappelijke mechanismen (Karstedt & Eisner, 2009). Waarom zijn we dan ooit opgehouden met het gezamenlijk bestuderen van zelfdoding, doding en andere vormen van schadelijk gedrag? Waarom zijn we moord gaan bestuderen als een criminaliteitsprobleem, in plaats van als een probleem voor de volksgezondheid? Het antwoord lijkt te liggen in de opkomst en groei van de criminologie als discipline, waarin moord als crimineel fenomeen in de *slipstream* werd meegesleept. Wat verder bijdroeg aan de verwaarlozing van deze onderzoekslijn was dat in de decennia die volgden, met de opkomst van een reeks sociaalwetenschappelijke disciplines, de studie van geweld versnipperd raakte, of, zoals Felson (2009) heeft opgemerkt: ‘Diegenen die geweld bestuderen (vanuit verschillende disciplines) negeren vaak zowel theorieën over agressie als theorieën over criminaliteit. Ze bestuderen bepaalde vormen van geweld: geweld door jongeren, seksueel geweld, geweld tegen vrouwen, kindermishandeling, bendegeweld, haatmisdrijven, geweld op het werk, moord of massamoord. Als

3 In mijn proefschrift over doding gevolgd door zelfdoding ga ik dieper in op de overeenkomsten tussen doding en zelfdoding, vanuit historisch, sociologisch, psychologisch en psychoanalytisch perspectief (Liem, 2010). Laat me hier dan ook erkennen dat suïcidologen en dierbare collega's zoals Ad Kerkhof erop hebben gewezen dat geweld tegen anderen op individueel niveau kan worden opgevat als het willen kwetsen van de ander, het wegnemen van bedreigingen en daardoor het verminderen van angst en zorgen, terwijl zelfdoding zou moeten worden beschouwd als een soort bescherming. Zelfdoding is vanuit deze visie een middel om te ontsnappen aan kwellende gedachten, waaronder gedachten en gevoelens van zelfhaat (Kerkhof, 2020), vernedering en het gevoel te hebben klem te zitten (O'Connor & Kritley, 2018). Een manier om een einde te maken aan diep lijden. Ik betwist deze observaties niet, maar wil me eerder concentreren op de overeenkomsten van twee extreme soorten gedragingen – doding en zelfdoding – die zich op maatschappelijk niveau kunnen openbaren.

gevolg hiervan is de studie van geweld gebalkaniseerd.’ Criminologie, zo zou je kunnen stellen, maakt zich ook schuldig aan dit misdrijf: criminologen bestuderen moord als een vorm van criminaliteit. Psychologen bestuderen moord als een extreme vorm van grensoverschrijdend gedrag. Pathologen bestuderen moord als doodsoorzaak. Epidemiologen bestuderen moord als een van de vele gezondheidsindicatoren of gezondheidsuitkomsten en de lijst gaat maar door. In de loop van een eeuw lijkt het erop dat we deze extreme typen gedragingen met succes hebben gescheiden – zowel in theorie als in de praktijk.

Ik pleit er daarom, kort gezegd, voor dat moord uit de smalle kaders van het strafrechtelijk domein wordt gehaald en ook vanuit niet-juridische perspectieven wordt bestudeerd, met inbegrip van, misschien wel het meest vooropstaand, volksgezondheid perspectieven. Deze verschuiving van focus kan resulteren in een reeks onderzoeken die mogelijk laten zien dat vergelijkbare factoren, zoals bijvoorbeeld kansenongelijkheid, verschijnselen produceren die op het eerste gezicht nogal verschillend lijken, maar bij nader inzien meer overeenkomsten vertonen dan aanvankelijk werd verwacht. Het vergroten van het bewustzijn dat een reeks nadelige sociale en gezondheidsfenomenen worden veroorzaakt door een paar veelvoorkomende oorzaken kan een belangrijke eerste stap zijn om de manieren waarop we geweld benaderen te veranderen en uiteindelijk proberen te verminderen (Ousey, 2017).

Het doel van deze onderneming, kortom, is om te beoordelen of dezelfde onderliggende sociale omstandigheden die andere nadelige gezondheidsuitkomsten veroorzaken ook leiden tot fataal geweld – of dat we (gedeeltelijk) te maken hebben met een heel ander fenomeen dat moet worden bestudeerd in diens eigen (theoretische en empirische) domein. Nogmaals, dit vraagt om een werkelijk interdisciplinaire benadering, waarbij we niet alleen uitkijken naar andere ijsbergen in de verte, maar onze koffers pakken, naar deze andere sneeuwbergen toegaan, ze bestuderen en misschien ontdekken dat ze deels of misschien wel voor een groot deel lijken op onze eigen ijsberg.

FROZEN ONTMYTHOLOGISEERD

Van een afstand hebben alle ijskristallen deze helderwitte kleur. En dankzij Disney weten we nu allemaal dat ijs een mysterieus en zeer krachtig materiaal is dat kan worden omgevormd tot kastelen en monsters en pratende sneeuwmannen; vraag het maar aan onze dochters Saga en Lise. Dit brengt me bij het derde en laatste deel van mijn ijsberganalogie, namelijk de mythologische eigenschappen die ijs zou hebben: de mythe van moordenaars als monsterlijke wezens.

Moord fascineert en tegelijkertijd stoot het af. Terwijl we het moreel verwerpen, *bingen* we de meest gewelddadige Netflix-series. Daarnaast lijken we moord en moordenaars te mythologiseren en te dehumaniseren, door naar hen te verwijzen in termen van gestoorden, van monsters – door toevlucht te nemen tot Hollywood stereotypen van enge mannen in de bosjes: van wolven die in het donker wachten op hun prooi. Evenzo hebben we in het publieke debat de neiging om te wijzen op psychopathologische verklaringen voor deze misdaden. Deze veronderstellingen zijn gebaseerd op mythen, in plaats van op feiten. Uit bestaand empirisch onderzoek wereldwijd weten we dat het overgrote deel van de moorden plaatsvindt tussen mensen die elkaar kennen (Granath *et al.*, 2011; UNODC, 2019). En weten we dat het grote merendeel van daders niet lijden aan ernstige psychopathologie (Liem & Vinkers, 2012). Voor mij zijn er minstens twee redenen om deze mythe van ‘de Monsterlijke Moordenaar’, of ‘de Enge Man in de Bosjes’, te willen doorbreken.

Ten eerste ben ik academisch geïntrigeerd door moord als een sociaal fenomeen. Ik wil er dan ook achter te komen van welk ‘materiaal’ dit ijs is gemaakt. In hoeverre vormt dit fenomeen de top van de ijsberg van onderliggend crimineel gedrag? In hoeverre is het een eenzame ijsberg drijvend in een oceaan? Of is het slechts een van de vele ijsbergen in een bergketen, in een landschap met bergen van vergelijkbaar materiaal?

Daarnaast ben ik gegrepen door dit fenomeen, omdat ik geloof dat het ons iets kan vertellen over de manier waarop de samenleving werkt. James Buchanan Given (1977) sprak er in zijn boek over fataal geweld in het dertiende-eeuwse Engeland al over: ‘Elke samenleving [...] heeft zijn eigen specifieke patronen van gewelddadig gedrag, patronen die er even kenmerkend en uniek voor zijn als de manier waarop haar leden hun voedsel veiligstellen, hun kinderen opvoeden en hun leiders kiezen. De studie van de patronen [van moord] in een bepaalde samenleving onthult op dramatische wijze het web van onderlinge relaties dat haar leden verenigt, en de spanningen en conflicten die deze relaties veroorzaken. Een onderzoek naar moord is daarom waardevol voor iedereen die geïnteresseerd is in de dynamiek van sociale interactie.’ Anderen, zoals de antropoloog Paul Bohannan (1960) hebben dit idee herhaald, in die zin dat ‘[...] bij het bestuderen van moordzaken] we een reeks situaties hebben waarmee sommige

mensen in de samenleving dachten dat ze alleen konden omgaan door de ander te doden. Herhaling van deze situaties duidt op zwakke punten, of stresspunten, binnen de sociale organisatie van de betreffende groep.’ Moordenaars herhalen deze opvatting van gebeurtenissen in wat zij vertellen over hun delict, namelijk dat conflicten die aanleiding geven tot moord vergelijkbaar zijn met alledaagse conflicten (Levi, 1980). Moord is dus geen mythologisch fenomeen dat alleen wordt gepleegd door monsters die op de loer liggen in het donker, die zich bij maanlicht richten op onschuldige slachtoffers met hertenogen. Het is een zeer reëel fenomeen, gepleegd in ons midden, dat daarom moet worden ontmythologiseerd om goed begrepen worden.

Naast mijn academische interesse om dit fenomeen te ontmythologiseren, heb ik ook een grote menselijke interesse om dit te doen. Een van de sleutelfiguren die heeft geïnspireerd in deze aanpak is mijn mentor, mijn ‘Doktervater’ zoals ze in het Duits zeggen, Frans Koenraadt. Hij bepleitte samen met de Utrechtse school, vertegenwoordigd in het Willem Pompe Instituut, het ideaal dat ‘de delinquent in de strafrechtsceten behandeld zou worden als een gelijke, een medemens en niet als een verworpen object’ (De Jong, 2015, p. 2). Naast deze op delinquent gerichte benadering hebben Frans en de Utrechtse School mij beïnvloed in het multidisciplinair benaderen van dit fenomeen. Om een volledig beeld te krijgen van het delict en de delinquent is volgens deze benadering een intensieve samenwerking nodig tussen criminologie, penologie, sociologie en forensische psychiatrie en psychologie. Bij het toepassen van deze multidisciplinaire en humanistische benadering moeten advocaten samenwerken met psychiaters, criminologen met psychologen en strafrechtjuristen aan de ene kant van de medaille en delinquenten aan de andere kant (De Jong 2015). Met andere woorden, we kunnen tot een echt begrip komen door ontmoetingen aan te gaan. Ontmoetingen met elkaar, tussen wetenschappers van verschillende disciplines en professionals, maar vooral ook met degenen die we bestuderen. En door deze dadergerichte benadering toe te passen, geloof ik dat we in staat zijn de mythe van de ‘moordenaar’, het idee dat er een specifiek “type” persoon is die dergelijke gewelddadige handelingen kan plegen, te ontmythologiseren.

Nu kunnen we misschien ook andersom beweren: dat het niet alleen ontmoetingen zijn die ons de mythe van het stereotiepe monster dat we in gedachten hebben doen ontkrachten, maar dat een gebrek aan ontmoetingen op dezelfde manier leidt tot het ontstaan van mythen en geassocieerde angst voor moorddadige monsters. Ongetwijfeld kan de reden waarom we onze toevlucht nemen tot boeman-clichés deels worden gezocht in de afwezigheid van verhalen waarin daders hun perspectief delen, althans buiten het veld van de narratieve criminologie. Aan dergelijke verhalen geen gebrek, zoals blijkt uit het grote aantal onderzoeken over dit thema (zie voor een overzicht Maruna & Liem, 2021). Ook in mijn eerdere werk over moordenaars, hun strafbare feiten en opsluiting (Liem 2016; Liem & Garcin, 2014; Liem & Richardson 2014; Liem, Kuijck & Raes, 2016) heb ik geprobeerd te zoeken naar betekenis en begrip in het door hen gedeelde narratief. Waar ik voor pleit, is dat het onze academische plicht

is om deze verhalen, die in wezen het resultaat zijn van ontmoetingen, te delen met een breder publiek dan alleen een wetenschappelijk publiek. Ik sluit me aan bij medecriminologen Maruna en Matravers (2007) in het geloof dat ontmoetingen en het delen van verhalen die voortkomen uit ontmoetingen op hun beurt de kracht hebben om patronen van misdaad en recht te beïnvloeden.

Naast de afwezigheid van ontmoetingen denk ik dat een andere reden voor ons om onze toevlucht te nemen tot monsterlijke stereotypen kan worden gezocht in de afwezigheid van moorddadig geweld. In eerdere onderzoeken hebben we aangetoond dat het aantal moorden in West-Europa, ook in Nederland, al bijna twee decennia daalt en momenteel op een historisch dieptepunt staat (Aarten & Liem, 2021). In Nederland is het risico om bij een moord om het leven te komen op dit moment vergelijkbaar met het overlijden aan een maagzweer (152 doden in 2019, CBS 2020), kleiner dan het overlijden aan een onbedoelde vergiftiging (204 doden in 2019, CBS 2020) en lager dan het risico om te komen te overlijden door zelfdoding per maand (1823 doden in totaal in 2020, of gemiddeld 152 doden per maand, CBS 2020).

Internationaal gezien is de moordratio in Nederland (ongeveer 0,7 per 100.000) en elders in West-Europa erg laag, zeker in vergelijking met gebieden als Latijns-Amerika en Midden- en Zuid-Afrika. We zijn objectief gezien veiliger dan ooit tevoren en leven objectief in een van de veiligste landen ter wereld, maar we voelen ons onveiliger dan voorheen. De Nederlandse wetenschapper Hans Boutellier (2002) heeft deze dynamiek gevat in de notie van de ‘veiligheidsparadox’, of ruwweg samengevat als hoe lager de werkelijke kans op slachtofferschap, hoe groter de angst voor slachtofferschap. Een van de manieren om deze paradox te verklaren, ligt in onze verminderde tolerantie voor geweld. Omdat West-Europa zo weinig gevallen van dodelijk geweld kent, wordt elk geval dat zich voordoet breed uitgemeten in het nieuws. Experts verzamelen zich rond tafels bij talkshows, podcasts belichten elk detail van de zaak en kranten wijden hele voorpagina’s aan de ins en outs van deze daden – wat resulteert in het aanhoudende gevoel dat geweld overal is en dat wij het volgende slachtoffer kunnen worden. In verschillende onderzoeken is echter opgemerkt dat mediarepresentaties van criminaliteit niet overeenkomen met de werkelijke niveaus van criminaliteit in de samenleving (Näsi *et al.*, 2021; Smolej & Kivivuori, 2006). Met name gewelddadige criminaliteit heeft zijn huidige status als sensationeel nieuwsonderwerp bereikt (Smolej & Kivivuori, 2006). In een geweldloze samenleving als de onze verschuift ons idee wat geweld is en is het concept ‘geweld’ onderhevig aan inflatie. Met andere woorden: in een context waar ‘hard geweld’, zoals moord, relatief weinig voorkomt, nemen de noties van wat ik ‘zacht geweld’ noem bij gebrek aan een betere term, toe. Gedrag dat we enkele decennia geleden misschien als opmerkelijk of misschien vreemd beschouwden, wordt steeds meer door een veiligheidsbril gezien, beschouwd als gewelddadig en mogelijk gevaarlijk gedrag en als een potentiële bedreiging voor de veiligheid. Wanneer dergelijk gedrag zich voordoet, wordt het benadrukt of zelfs vergroot. Men zou kunnen stellen dat dit vooral in het huidige tijdsbestek het geval is, in een complexe samenleving

zonder duidelijke religieuze autoriteit of staatsgezag. Hierbij kan het inzoomen op grensoverschrijdend gedrag en hun daders een verbindende functie hebben. Het overschrijden van een bepaalde grens dient om die grens zichtbaar te maken, om orde en betekenis te genereren. Ook zijn *wij* niet de dader, de persoon die de grens over gaat, maar iemand anders dan wij, wat helpt te bepalen wie we zijn in onze geïndividualiseerde samenleving. Dat wil zeggen: *wij* zijn niet de overtreder, het kwaad of de gewelddadige vreemdeling; dat is de ander (zie bijvoorbeeld Furedi 2013 voor een uitgebreide discussie). In een context van verhoogde culturele gevoeligheid voor geweld (Achterhuis, 2008), wordt het concept van ‘gevaar’ en ‘gevaarlijkheid’ opgeblazen, terwijl onze tolerantie voor soorten gedrag waarvan we eerder dachten dat het binnen het domein van normaal gedrag viel, afneemt. Laat me twee voorbeelden gebruiken om dit te illustreren en het belang van ontmoetingen, of narratieven van daders, te benadrukken om deze heersende mythe te ontkrachten.

De eerste is het geval van de Waxinelichtgooier. In september 2010, toen de Gouden Koets met de koninklijke familie passeerde, gooide een man met de naam Erwin L. een waxinelichthouder ter grootte van een kiwi naar de koets en raakte de zijkant. Hij werd gearresteerd en twee jaar vastgehouden. Toen ik hem interviewde, uitte hij zijn frustratie over het feit dat hij zijn DNA moest afstaan, dat de koninklijke familie betrokken was bij een kinderpornonetwerk en dat mensen er op uit waren hem te pakken. Toen hij werd gearresteerd nadat hij de waxinelichthouder had gegooid, wees een beoordeling van zijn geestelijke gesteldheid erop dat hij aan een waanstoornis leed. Na zijn vrijlating bleef hij protesteren en sindsdien is hij ongeveer 27 keer gearresteerd, wat ‘vaker is dan Martin Luther King’, vertelde hij me. Niet zelden leken deze arrestaties preventief te hebben plaatsgevonden, dat wil zeggen voordat hij gewelddadig handelde of daadwerkelijk crimineel gedrag vertoonde. Bezien vanuit het huidige discours, verward, maar niet per se gevaarlijk, lijken individuen zoals hij te worden benaderd als een potentieel gewelddadig persoon, gearresteerd ‘voor het geval dat’.

Een tweede voorbeeld betreft de zaak van de Damschreeuwer, genaamd Gennaro P., die ik interviewde op een winderige dag in Amsterdam, langs het IJ. Ruim tien jaar geleden, tijdens de twee minuten stilte tijdens de Dodenherdenking op de Dam, schreeuwde hij. Voor een volle vier seconden. Door het geschreeuw ontstond een tumultueuze situatie, mensen raakten in paniek en begonnen te rennen. Het bleek een zeer dure vier seconden te zijn voor Gennaro, aangezien hij zestien maanden vastzat en een boete van 10.000 euro kreeg. Zijn verhaal daarentegen onthult dat hij de hele dag in een lokale bar naast de Dam bier en jenever had gedronken en om 20.00 uur op die dag, 4 mei, was hij te dronken om nog rechtop op zijn barkruk te zitten. Hij ging naar buiten om wat lucht te krijgen, maar dus vertelde hij me: ‘Mensen stonden in de weg, ik wilde er doorheen. Iedereen was zo stil. En ze lieten me niet door. Dus ik schreeuwde.’

Wat ik met deze twee gevallen wil illustreren, is dat ons idee van ‘gevaar’, hand in hand met het begrip ‘veiligheidsrisico’ en ons idee van ‘geweld’, onderhevig is aan aanzienlijke inflatie, in een risicomijdende, geïndividualiseerde samenleving waar gedeelde identiteiten steeds zeldzamer worden. In de huidige risicosamenleving (Beck, 2006), gekenmerkt door een angstcultuur (Furedi, 2002), zijn we gevoeliger geworden om fenomenen als gewelddadig of crimineel te beschouwen, waardoor begrippen als ‘geweld’ en ‘criminaliteit’ uitbreiden (Kivivuori, 2014, p. 291). Deze tendens is ongetwijfeld niet nieuw: in de afgelopen decennia zijn we, onder invloed van politieke en belangengroepen, overgestapt naar het beschouwen van een ‘conflict in de huiselijke sfeer’ als partnergeweld, en een ‘corrigerende tik’ als geweld tegen kinderen. In de afgelopen jaren is het begrip geweld uitgebreid en omvat het ook verbaal geweld zoals haatzaaien, micro-agressies, pesten, vernedering en intimidatie (De Haan, 2008). Wat er aan de hand lijkt te zijn, is geen toename van daadwerkelijk geweld, maar eerder dat naarmate ‘oude’ misdaden afnemen en nieuwe misdaden hun plaats innemen in een proces van culturele verandering (Kivivuori, 2014).

Het gevaar van een dergelijke inflatie is, denk ik, dat we ook ons idee van de gewelddadige dader opblazen en deze dienovereenkomstig als een potentiële veiligheidsbedreiging beschouwen. Bij het creëren van een dergelijke dreiging moet de samenleving paradoxaal genoeg ook deze dreigingen, die zij zelf heeft veroorzaakt, beheersen, bespreken en voorkomen (Beck, 2006). Dit impliceert, zoals Constantijn Kelk (2018, pp. 198-199) heeft opgemerkt, dat het strafrecht ook herhaaldelijk, soms monomaan, wordt ingeroepen als instrument voor het politieke doel van veiligheid in plaats van als instrument in het kader van een redelijk en proportioneel ‘crimineel beleid’ ter wille van rechtvaardigheid in de samenleving. Nu het begrip geweld ruimer is dan ooit tevoren vragen we het strafrecht steeds meer om het te beteugelen. Om deze paradox op te lossen, pleit ik voor een hernieuwde waardering van de ontmoeting, om ons te helpen dergelijke framing te vermijden en om de verhalen van daders serieus te nemen. Dit zou ons dichter moeten brengen bij het ontmythologiseren van degenen die beledigen, degenen die gooien of degenen die schreeuwen. Het kan ons in een situatie brengen waarin we proberen dit ijsmonster in onze handen te nemen, maar ontdekken dat het smelt zodra we het aanraken.

Laten we daarbij ook geweld – inclusief moorddadig geweld – uit het louter criminaliteitsperspectief halen en het met nieuwe ogen en gereedschappen vanuit de volksgezondheid, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen benaderen. Deze gecombineerde inspanningen stellen ons in staat om dergelijke gebeurtenissen en hun daders te ontmythologiseren en een gelaagd begrip tot stand te brengen waarin we een stem geven aan de relatie tussen slachtoffer en dader, het conflict, de setting en de onderliggende dynamiek ervan. Lagen die pas zichtbaar worden als we ontmoetingen aangaan en als we moorddadig geweld beschouwen als een van de vele uitingen van onderliggend tegenspoed, als een van de vele uitkomsten van een samenspel van de levens die we leiden.

DANKWOORD

In de loop der jaren hebben velen van jullie, lezers, mijn pad gekruist. Jullie bijdragen aan de tekst die vandaag voor jullie ligt, zijn voor een groot deel het resultaat van de vele interacties die ik met jullie heb mogen hebben. Door jullie reflecties, niet aflatende steun en blijvende inspiratie, sta ik hier vandaag. Hieronder treffen jullie een aantal namen die misschien willekeurig lijken, maar voor mij van onschatbare waarde zijn geweest, niet alleen bij het samenstellen van deze oratie, maar ook bij het scheppen van een onuitwisbaar plezier in het doen van onderzoek.

Pauline Aarten	Sven Granath	Shadd Maruna
Marieke Adriaanse	Anne-Laura van Harmelen	William Pridemore
Edwin Bakker	Janine Janssen	Arnaldo Rabolini
Bibi van den Berg	Alexander Kamprad	Caroline de Ruijter
Hester Bijl	Jarek Kantorowicz	Sarah Perlstein
Miranda Boone	Constantijn Kelk	Robert Sampson
Jolien van Breen	Martin Killias	Carel Stolker
Jelle van Buuren	Janne Kivivuori	Jeroen ten Voorde
Khalil Chait	Joachim Koops	Johannes Vüllers
Antoaneta Dimitrova	Katharina Krüsselmann	Paul Wouters
Manuel Eisner	Sanneke Kuipers	Daan Weggemans
David Fontijn	Gerlof Leistra	Layla van Wieringen
Anna Getos	Nora Markwalder	Simone van der Zee

Tot slot wil ik een aantal mensen in het bijzonder bedanken. Ten eerste heb ik het voorrecht gehad om Frans Koenraadt als een echte academische mentor te hebben leren kennen, die mij met geduld en toewijding door vele ijzige landschappen heeft geleid. Veel dank ben ik verschuldigd aan Lenneke Alink en Erwin Muller die het initiatief namen om geweld echt interdisciplinair te benaderen en de visionairs waren die deze leerstoel mogelijk hebben gemaakt. Mijn ouders, An Hoo en Annelies, hebben me tijdens deze lange wandeling gesteund en zijn mijn echte voorbeelden van levenslang leren. Saga en Lise, wat is het bijzonder om dit leven met jullie te delen, inclusief *Frozen* voor de zestigste keer bekijken. Jesper, du er min mest kritiske læser. Du er min kilde til inspiration, til ro, til kærlighed. Hvor er det vidunderlig at dele dette liv med dig, hvor er det dejligt at begive sig ud på nye eventyr med dig – i naturvidenskabene, men især udenfor. Jeg kan ikke vente.

Ik heb gezegd.

